

Dedicated to

**RAJ-RATNA SHETH SHRI NANJIBHAI
KALIDAS MEHTA**

Our beloved founding father

Samvid:
**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

Chief-Editor
Dr. Anupam Nagar

REFEREED BY:

DR. GIRISH TRIVEDI

EDITORIAL BOARD:

DR. SHANTI MODHWADIYA

DR. KETKI PANDYA

DR. MANHAR GOSWAMI

DR. USHA MAKVANA

& ALL HODS

Samvid:
**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

SAMVID:

A MULTI-LINGUAL RESEARCH JOURNAL

Edited by:
Dr. Anupam Nagar
Copyright @ the Editor

Copyright@ All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without the prior permission of the Editor

ISSN NO. : FIRST ONLINE ISSUE

Issue No.01,2018

Published by:
Books and Publications Division
Gurukul Mahila Arts & Commerce College
Porbandar

Contents

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

Management's Note

06

Editor's Note

08

"Quest" as a Spiritual Motif in Higher Education

Dr. Anupam R. Nagar

10

नारी की दशा और दिशा

प्रो.डॉ.शांति करशनभाई मोढवाडिया

20

'सौराष्ट्र के नारी संतोका सामाजिक योगदान'

उषा मकवाना

28

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal

'समूणी क्कंतिनल' वलरुओ वरुतडलन संदरुडडलं

डु शरुडुसुथल डुडेल

40

"आंतर शलतलड तथल आंतर धरुडुडलड लडुन करुनलर
डुवलतओनुनी अनुकुलननी सडसुडलओ – अेक अतुडुडलस".

डु. जडशुडुीडेन अेन. डलरुुड

52

LIST OF CONTRIBUTORS

60

THE COLLEGE

61

Samvid:
**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

Management's Note

Dear Dr. Nagar,

I am delighted to introduce Raj-ratna Sheth Shri Nanaji Kalidas Mehta Arya Kanya Vidyalaya Trust's new Research refereed Journal **Samvid – A Mutli-disciplianry Multi-lingual Research Journal (SMMRJ)**.

SMMRJ proposes to provide a platform to the teachers and Professors of the Gurukul Organization to not merely update oneself in one's area of specialization but more importantly to deeply immerse oneself in the advances seen in every discipline of knowledge in contemporary times.

SMMRJ will include original contributions – research papers, reviews – books as well as conference reviews – on contemporary issues of multi/pluri-disciplinary importance. Again, the Journal would be

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

multilingual in nature so as to have a wider reach among the academic fraternity.

I also take the occasion to congratulate you and your research team of experts for taking the initiative to move hand in hand with the academic needs of an educational organization.

Wishing you all the best

Yours lovingly,

Dr. Suresh Kothari

Samvid:
**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

EDITOR'S NOTE:

Dear Readers,

It is with great pride, enthusiasm, and anticipation that I invite you to read the inaugural issue of **Samvid** - the Journal of Contemporary Thought (**SMMRJ**).

An enormous amount of will power has gone into the making of this journal and I believe you will see that effort reflected in this inaugural edition. It has been a unique journey, many aspects of which our Honorary Secretary, Shri Sureshbhai Kothari shared in his management notes. We are actively seeking ideas from Gurukul campus in terms of structure, goals, and vision. We remain open to where we are going and how we will get there.

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

As we look at **SMMRJ**, it is important to keep in mind that it represents the collective thinking of a group of innovative teachers with whom I am privileged to work. First, we want **SMMRJ** to be a premiere academic journal in this region of Saurashtra. Second, we want it to be a voice for a new type of multidisciplinary/inter-disciplinary conversation. Third, we want **SMMRJ** to lead the way in defining scholarship. Fourth, we want **SMMRJ** to make a *difference*, not just on our campus but among the academic fraternity in times to come.

I suppose that is going to be tough, but with your help we will make it happen.

Our endeavor will be to dare to be a new kind of scholarly journal and we propose to use blind peer review with an editorial board nominated by accomplished teachers representing a wide range of scholarly achievements. I am extremely proud of our committee members and fortunate to be able to draw upon their individual and collective knowledge and disciplinary backgrounds to advance in the domain of research.

Finally, I want to thank our venerable members of the Trust. In fact, they have made **SMMRJ** a reality. I look forward to our journey together as we develop **SMMRJ** into what it ought to be.

Dr. Anupam R. Nagar

Samvid:
**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

"Quest" as a Spiritual Motif in Higher Education

Dr. Anupam R. Nagar

The Idea: Spirituality has many definitions, all of which invite the individual to a deeper sense of self. Massenburg (2010) defines spirituality as the set of beliefs and standards and/or the way of thinking within oneself that serves as a motivation to do what is right as an inspiration to reach one's fullest human potential and as a guide in one's interaction with humankind (p. 5).

Higher Education, on the other hand, continues to put lot of emphasis on tests, scores, grades, credits and degrees and accordingly over the years it has come to neglect and even undermine the need for the inner development - the domain of values, morals, spirituality and higher understanding. The questions that would strike at the very outset could range from - Why Spirituality?, Why Spirituality in Higher Education? to What

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

is really higher in higher education? so and so forth. And the responses could vary from person to person. But, in contemporary times, most of the educationists and thinkers are beginning to worry about how mankind could be envisaged as existing without a strong network of values and morals in the society. In fact, since times immemorial, human values and morals have always been the bedrock of the society.

A proposal is therefore made to take the idea/motif of Quest in world literature and examine it to establish the contemporary need of engaging with spirituality not from a religious dimension but more as a way of life. Quintessentially, the effort would primarily be to locate the 'Quest' motif as a recurrent universal 'site' that beautifully assimilates the core ideology of self-realization inherent in both Eastern and Western thought.

The Quest motif: Among the most popular of archetypes we have the death-rebirth theme, the journey to the underworld, the heavenly ascent, the Paradise/hades dichotomy, the Promethean rebel-hero, the scape-goat, the earth-goddess, the fatal woman and the concept of 'Quest'. Among all these, the 'Quest' motif is found in almost all Asian/Eastern and European/Western literatures.

i) **Ramayana:** Rama's 'Quest' for his wife Sita, kidnapped by Ravana (the demon king of Lanka) is the basis of the Sanskrit epic Ramayana. Rama, prince of Ayodhya, won the hand of the beautiful Sita, but through the plotting of his wicked stepmother was exiled with his wife for 14 years. In the forest Sita was carried off by the demon Ravana. Rama was befriended by the monkeys who ranged the world looking for her. Once her

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

kidnapper had been discovered, Rama and his allies then attacked Lanka, killed Ravana and rescued Sita. However, to prove her chastity, Sita entered fire, but was vindicated by the gods and restored to her husband. After the couple's triumphant return to Ayodhya, Rama's rule (Ramraj) inaugurated a golden age for all mankind. In the Ramayana the 'Quest' motif that epitomises Rama's search for Sita needs to be understood on the lines of man's perpetual quest for his true 'self'. Rama looks for Sita, following her abduction, across the forests and eventually locates her in Lanka. In fact, the character, Rama has been in quest ever since his birth. Where is true knowledge of the self to be found? Is it in the pursuit of 'Kingship', in the bonds of 'marriage', in the severity of 'exile', in the problematics of destruction through 'warfare' or in good governance after 'homecoming'? One notices that Rama's 'self-quest' moves at both the literal and metaphorical levels. The character Rama visits and travels with many highly enlightened sages during his exile. They become the catalyst to remind Rama of his true-identity and they too assist him in his 'Quest' of Sita, thereby becoming the mechanism to confront and destroy evil. A parallel could thus be drawn with the popular Upanishadic maxim of Ayam atma brahma (I am Brahma) and as this is the ultimate goal an individual needs to have, Rama attains enlightenment through a process of selfdiscovery and self-realization. Ravana's discourse of resistance by eventually offering himself to be deconstructed year after year is just not to mark the ultimate victory of good (Rama) over evil (Ravana), but more importantly the binaries of Rama and Ravana are an inseparable part of every human being and therefore, as each man has to carry his own cross, every 'being' (human or divine) in the process of

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

'becoming' has to overcome and transcend these fixed binaries to attain self-realization.

ii) **The Holy Grail:** The legend of the Holy Grail is one of the most enduring in Western European literature and art. The Grail was said to be the cup of the Last Supper and at the crucifixion to have received blood from Christ's side. It was brought to Britain by Joseph of Arimathea, where it lay hidden for centuries. The search for the vessel became the 'Principal Quest' for the knights of King Arthur. It was believed to be kept in a mysterious castle surrounded by a wasteland and guarded by a custodian called the Fisher King, who suffered from a wound that would not heal. His recovery and the renewal of the blighted lands depended on the successful completion of the quest. Equally the self-realization of the questing knight was assured by finding the Grail. Thus, in the western tradition too, right from the crucifixion of Jesus Christ to the death of King Arthur, the 'Quest' of the Grail as a mysterious object of search and as the source of the ultimate mystical experience, has been celebrated both literally and metaphorically. Here too, the motif of the 'Quest' as in the Ramayana, becomes important. The Quest, needlessly to say, is the driving force in the Biblical tradition too. Right from the 'Book of Genesis', where Adam and Eve are placed in the garden of Eden to the Revelations made by the disciples of Christ, one does not fail to notice that the 'Quest' motif engages the human mind. For instance, the 'Quest' for the 'Divine Commandments' by Moses is the ultimate example for locating the true self in the society. Similarly, Samson's act of disobedience and his subsequent self-realization or the very life of John the Baptist or Jesus Christ is nothing but a corpus that revolves around the motif of 'Quest'. The 'Quest' for

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

selfrealization could be through the symbolic acts of 'Baptism', 'Confession' or through the act of 'Crucifixion'. Cut the I across and hang it on the cross and then you could call yourself a good Samaritan. Although the process of the 'Quest' for one's true self is fret with difficulties and dangers, the knights of King Arthur take up the challenge and eventually finds ultimate satisfaction only when they are face to face with their true selves. The magical properties attributed to the Holy Grail have also been traced to the magic vessels of Celtic myth and to ambrosia (nectar – food of the gods in the Indian mythical tradition) that satisfied the tastes and needs of all who ate and drank from them. Hereto, the 'Quest' motif could find similarities with the supreme state of Pragyana Brahman (Awareness is God). The journey of adventure without is essentially a journey within. The 'Quest' would find complete fulfilment only when the knight has attained to this state of awareness or consciousness. Of all the knights – the simple Perceval, the thoughtful Bors, the rash Gawain, the weak Lancelot and the saintly Galahad – only one is judged worthy enough to see the mysteries within the sacred vessel and look upon the ineffable. In other words, the 'Quest' motif stands for the realization of the kingdom of heaven within man. And only those who are 'worthy' can attain to this supreme state through the act of spiritual chivalry, fighting ceaselessly with their lower selves on the stormy sea of life to uplift and elevate the human soul to higher ideals of self illumination and bliss.

iii) **The Voyages of Sindbad the Sailor:** Similarly, the voyages of Sindbad the sailor, undertaken initially in order to restore his lost fortune and subsequently in search for adventure, appear in the great compilation of eastern stories popularly known as the

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

Arabian Nights. They are a series of stories told by Sindbad, a merchant of Baghdad, about seven fantastic journeys he has made. During his journey, he suffers many disasters from which he always makes a miraculous escape, often using great ingenuity and cunning. He encounters giant birds, huge serpents, cannibals and other monsters; he is buried alive and he is sold into slavery. Despite his many misfortunes, he always manages to amass a fortune and return home a rich man. In the Arabian tradition, too, one does not fail to see and emphasize upon the 'Quest' motif. All the journeys that Sindbad undertakes are nothing but a 'Quest' of one's true self. It is therefore important for Sindbad to undertake one adventure after another for the 'Quest' of the self is perpetual in nature. In fact, parallels can be drawn between Homer's Odysseus and Tennyson's Ulysses, who too undertake adventures repeatedly. To strive, to seek, to find and never to yield is the formula that drives Ulysses and Sindbad on and on. And in the process, there are difficulties of the seven vices – pride, wrath, sloth, lust, envy, greed and gluttony – that assume the form of demons, giant birds, serpents and monsters – and must be overcome. Hereto, the voyages of Sindbad symbolically suggest that the real 'Quest' that is prone with problematics of the highest order. The Upanishads refer to the 'Quest' of the self as Tat Tvam Asi (That thou Art). For man is fundamentally God. However, this understanding comes through the voyage of experience. In fact, Sindbad's story, is the story of every man's mythical quest of romance, adventure and enlightenment. His 'Quest' culminates in the seventh voyage when he gives up travelling as he has symbolically covered the entire globe [as the medieval muslim geographers divided the world into seven kishers (regions)]. Sindbad now realizes that his 'Quest' is not 'without' in the world of nature, fluctuating

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

between the sea (unfamiliar) and the land (familiar), but 'within' with his own self.

iv) **The Myth of Sisyphus:** The gods had condemned Sisyphus to ceaselessly roll a rock to the top of the mountain, from whence the stone would fall back. And if one believes Homer, Sisyphus was the wisest and most prudent of mortals, so why would he undertake this dreadful but futile punishment? One opinion tells us that as Sisyphus stole the secrets of the gods and was consequently punished. Here again, parallels can be drawn with the Indian philosophy of selfless-action (nishkam karma) where individuals should work without expecting any reward or benefit as its end. The process of 'ascent' (rolling the rock uphill) and 'descent' (rolling the rock downhill); Happiness and sorrow; good and evil; pleasure and pain are the two absurd happenings of life. They are inseparable. Man has only to 'act' his part without philosophising at its futility or sterility for the true 'Quest' lies in the 'process' of action and not in its consequence. Similarly, the empathy with the Upanishadic maxim – Aham Brahmasmi (I am God) is subject to the process of intense austerity and penance. This consciousness is given only to a wise man like Sisyphus. In all the four stories i.e., the Ramayana, the Holy Grail, the Arabian Nights and the Myth of Sisyphus – the 'Quest' motif is seen – loud and clear. And, quite invariably, the heroes in all the four narratives are on the brink of change. Rama has been exiled; the knights, despite knowing the difficulties surrounding the exact location of the chalice, are prepared to encounter one impediment after another; Sindbad, like Ulysses never tires of undertaking another adventure after one is over and Sisyphus carries on his dreaded punishment with utmost sincerity without contemplating upon the apparent futility of the task allotted.

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

Accordingly, we can deduce some defining features of such archetypes in world literature. And the first among these is being dynamic in nature. Moreover, the 'Quest' motif carries a 'symbolic' interpretation. It is a process of discovery in which the heroes learn essential truths about themselves, their society and the nature of existence. The rigours of the journey (exile) that Rama undertakes, the trials and tortures that the knights, Sindbad and Sisyphus must undergo are a sign that these truths are very difficult to face, not simply because they are painful in themselves, but also because accepting them requires that the individuals rid themselves of the familiar, old-fashioned conventions, values and self-images. Rama transcends the stereotyped image of a prince who lives for self-glorification. Galahad, Sindbad and Ulysses to reject a static unadventurous life. In other words, they annihilate their old selves to give birth to a new self-image. In this sense, all the four stories are stories of initiation. Again, the journey that these heroes undertake, gives them the much-needed knowledge of self-realization. And hence the process of the 'Quest' is important. On occasions, they may be forced to face hard facts about their place in a culture or in the world at large. At other times, the protagonists gain insight into vital areas of their own natures. The 'Quest' is a psychological journey – a descent into the dark unmapped regions of the hero's heart and soul, where the dragons and demons must be faced and overcome, for they are embodiments of their own weaknesses, limitations and fears. Thus, in a larger sense, these roads of trials always lead to illumination of character. Rama as we know gets transformed into Maryaadaa purshottam Rama. Ulysses's character undergoes a transcendental somersault when he says about his son Telemachus that He works his work, I mine. And all the Knights –

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

Perceval to Galahad, Sindbad and Sisyphus exemplify the never die spirit of work. They carry an unquenchable craving and the power to invent endless variations on a single theme. Thus, the 'Quest' motif in myth and literature symbolizes the absolute necessity of radical, defiant, creative change in the individual's life or in the life of any culture – be it Eastern or Western. Archetypal characters must alter and grow physically, emotionally, psychically and spiritually. The 'Quest' cannot be stopped. And the heroes learn to accept the truth that life is perpetually in a state of flux. They learn that life is an unending cycle of births and deaths, a disposal of things that were meaningful yesterday for those that assume new significance as the future unfolds. Rama's, Arthur's, Sindbad's and Sisyphus's willingness to undertake the 'Quest' is a sign that they understand and accept dynamism in life. They know that to be static means to be dead. Conclusively, one can theorize that as the 'Quest' motif transcends the disciplines of religion, history, myth and literature, it is imperative for man to think across disciplines and thereby understand the profound principle of unity in diversity.

The Confluence of the East and the West: Ekam sat viprah bahuda vadanti - Reality is one, the seers interpret it in different ways. That one Reality has been the goal of Western thinkers and Eastern sages. Although the east is known for its spiritual grandeur and the west for its material prosperity, today one sees numerous sects all over the world making desperate efforts to find an answer to what Bertrand Russell once said - What are we doing here? In addition to the fundamental questions of life Where have we come from? or Where would be go?, the question What are we doing here? becomes all the more

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

important. Have we been created for leading an animalistic-caravaka kind of life of - eat, drink and be merry, or is there a cosmic design to our existence. Just as the seers of the east, the quest of the Greek philosophers was to know the essential nature or the real constitution of things. They called the essential nature as physis. In fact, it is from this Greek word that we have derived the word Physics of the modern sciences. Similarly, in consonance with the eastern seers the Milesians saw the existence of consciousness in everything. According to them there are no inanimates as there is no distinction between spirit and matter. The Indian seers also declared Isvara sarva bhutanam and Thales (one of the Milesian phisophers) exclaimed All things are full of God. In the east Gautam Buddha declared Sarvadam dukham dukham, sarvam kshanikam ksanikam and Heraclitus said You cannot see the same object twice. Anaximander too said The Universe is a living being. Just as the human body is supported by air the Universe is supported by cosmic breath. Thus one sees that the quest and the knowledge attained by the ancients were of the one and the same reality.

References:

1. file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/PUBLISHED%20PAPER%20%20CRITIQUING%20THE%20Q UEST%20ARCHETYPE....pdf
2. https://digitalcommons.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3390&context=gradschool_theses

Samvid:
**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

नारी की दशा और दिशा

प्रो.डॉ.शांति करशनभाई मोढवाडिया

नारी सामाजिक जीवन की वह धुरी है, जहा से जीवन का संचालन होता है | नारी जो बालक को जन्म देती है, परंतु उसका श्रेय पुरुष को देनेवाली नारी के जीवन में केवल आंसू, निरासा, वेदना, दुःख, दर्द, अत्याचार, तिरस्कार आदि का सिल-सिला है |

भारतीय धर्मशास्त्र में नारी मानवता के सभी आदर्श और नैतिक रूपों का समुच्चय रही है |हमारे यहाँ विद्या का आदर्श सरस्वती, धन का लक्ष्मी, पराक्रम का दुर्गा, सौन्दर्य का रति, पवित्रता का गंगा, ईश्वर का जगतजननी आदि माना

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

गया है | उसके अर्धनारीश्वर रूपों के कारण सीताराम, राधेश्याम, उमाशंकर जैसे नामों की स्थापना हुई है | धर्म, साहित्य और इतिहास का वह मूलाधार रहा है | किन्तु ये सच पुस्तकीय बातें हैं | वास्तवमें पहले तो नारी को पुरुष प्रधान या पितृसत्ता के निचे रखा जाता है | “एक दिलचस्प तथ्य यह है कि आदिम काल में पुरुष एवं स्त्री में कोई भेद (आशय उंच नीच से है) नहीं था |” (१)

“दुनिया में सब कुछ भोग्य सामग्री है और दुनिया की सर्वोत्तम सामग्री है स्त्री | विनिमय वस्तु के बतौर, मूल्यवान दासी के रूप में समाज में नारी का स्थान है |.....मुझे लगता है मैं वाही लड़की हूँ , चार हजार साल पहले जिसके हाथ से वैद छीन लिया गया था | धिक्कार है उन पूर्वजों को , जिन्होंने एक लड़की को गृह बंदिनी वधू बना दिया तो दूसरी को नगर वधू |” (२)

इतिहास में देखा जाय तो स्त्री को कभी समानता नहीं मिली | मध्यकाल में नारी को केवल एक मनोरंजन का साधन मानकर ही उसे रखा जाता था | समाज तथा परिवार में उसको एक दासी का ही प्रतिक मिला था | हर दिशा में अपनी परिपूर्णता प्रमाणिक करने के बावजूद भी कभी - कभी किसी कारण वो हालातों के सामने घुटने टेक देती है , ज़िन्दगी की गर्दियों की गर्द से धिर जाती है , तब यकीनन कुछ देर के लिए उसकी पहचान की रोशनी भी मद्धिम पड़ जाती है | सच मानिये तब नारी कही न कही ममता के आगे कमजोर पड़ी होगी | कभी

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

घर की मान - मर्यादा के आगे मौन हुई होगी , पर जो शक्ति उसके अंदर उर्जा बनकर संचार कर रही है , वह उसकी पहचान को बांधे रखने के लिये बहुत है | नारी की क्षमता ही उसका परिचय है | ज़िन्दगी के हर मोड़ पर अपने बलबूते पर दुगुने आत्मविश्वास के साथ सत्य की राह पर कदम बढ़ाती है |

पुरुष और स्त्री को श्रेष्ठता को सामने लाते हुए प्रेमचंदजी ने लिखा है - “स्त्री पुरुष से उतनी ही श्रेष्ठ है , जितना प्रकाश अंधेरे से | मनुष्य के लिए क्षमा , त्याग और अहिंसा जीवन के उच्चतम आदर्श है | नारी इस आदर्श को आ चुकी है |”

(३)

भारत में स्त्री मुक्ति की बात करे तो उन पर यह प्रभाव आधुनिक काल में पश्चिमी संस्कृति से आया है | १९ वीं सदी के अंत में भारत में स्त्री विमर्श चला | आधुनिकता के साथ औद्योगिक क्रांति भी आई | नारी अब चार दीवारों में बंध न होकर अपने अस्तित्व को बाहर लाने लगी | कार्य करने के लिए वह बाहर जाने लगी | औद्योगिक के साथ नारी मुक्ति की बात तो की , परंतु कही न कही उसका शोषण होता रहा | भारत में नारी को मतदान का अधिकार न था | राजनीतिक स्तर पर नारी का विकास नहीं हुआ था | नारी को १९१८ ई , में मताधिकार मिला उसे पहले उनको यह हक नहीं था |

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

भारत में नारी विमर्श फैशन नहीं , राष्ट्र के भौतिक, बौद्धिक, आंतरिक विकास का सोपान है | स्वतंत्रता संग्राम से लेकर वोट के अधिकार और ३३ प्रतिशत आरक्षण तक पुरुष महिलाओं के साथ है , फिर नारी का शोषण और विरोध करने में नारी का भी तो बड़ा हाथ रहा है | नारी के उत्कर्ष के लिए कई विद्वानों , समाजसुधारों को ने अपना योगदान दिया है | नारी जागरण का अर्थ है जागना , अपने समाज में नारी के प्रति अपनी द्रष्टि , विचारधारा को बदलना | उसके साथ साथ उसको मान की द्रष्टि से देखना भी आवश्यक है | ब्रिटिश और अमेरिका में जो नारी आन्दोलन चला उसका कहना यह था कि - “स्त्री , पत्नी और माँ हैं पर उससे पहले वह स्त्री है | ठीक उसी प्रकार जैसे पति और पिता होते हुए भी पुरुष पहले है ।” (४)

भारत में नारी विमर्श ने समाज सुधार के साथ चलना शिखा किन्तु नारी ने जल्द ही अपना विकास कर के राजनीतिक , आर्थिक , सामाजिक क्षेत्र में महिला संगठन का प्रारंभ कर लिया | १९०५ में स्वर्ण कुमारी द्वारा ‘ लेडिज थियोसोफिकल सोसायटी ‘ महिला समिति से लेकर १९१७ में अनिबेसेंट और मार्गरेट कजिन्स के सहयोग से विमेंस इंडियन एसोसिएशन की स्थापना हुई | यह संगठन में नारी को सामान हक का आन्दोलन करना , सरकारी अधिकारियों के समक्ष विचार रखना , आयोजन बंध से कम करना आदि शिखते थे | नारी

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

विमर्श का मुख्य लक्ष्य नारी को समाज की मुख्य धारा से जोड़ना है ।

महात्मा गांधीजी का विचार भी नारी के प्रति सन्मान जनक था । वह स्त्री को मित्र ,सहभागिनी मानते थे । “१९१७ में १४ महिलाओं के नेतृत्व में सर्वप्रथम सरोजिनी नायडु के लिंग-भेद के आधार पर स्त्रियों को मताधिकार से वंचित न रखने का निवेदन किया । १९५६ में हिन्दू कोड बिल के पास हो जाने पर कानूनी दृष्टी से भारतीय नारी को पुरुष की प्रगति के समान अवसर उपलब्ध हुए हैं ।” (५)

आज नारी की दशा देखे तो आज समाज में एक तरफ हम नारी को आगे बढ़ाने के लिए नये -नये द्वार खोल रहे हैं तो कहीं न कहीं उसे वह द्वार पर आने के लिए किंमत चुकानी पडती है । आज नारी मुक्ति की बात समाज लेकर चला है तो कहीं पर आज भी अन्धविश्वास, कुप्रथा से नारी को मार दिया जाता है । आज नारी -पुरुष में कोई भेद भाव नहि होने को बताता है ,तो कहीं पर बेटे पैदा होने प मायुसी छा जाती है ,यही आज की नारी की दशा ?

आज ब्यूटी पार्लर उसके तीर्थ स्थल है । विज्ञान की दुनिया पर उसका एकाधिकार है । उसके शब्द तक मर्दाना हो गये । आत्मविश्वास की बढ़ती लहर ने शैक्षिक उचाईयोंने ,आर्थिक आत्मनिर्भारताने ,वैज्ञानिक उप्लिब्धयोंने ,इलेक्ट्रोनिक मीडियाने

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

,नवीन नैतिकताओने इश्वरीय अस्तित्व की नव व्याख्याने इसे एक नई दुनिया की खोज की महाशक्ति दी है |फिर भी आज कही न कही १६ दिसम्बर की वह रात जो दिल्ली में रेप हुआ था वो बात को भूल नहि सकते |क्या आज नारी की मुक्ति यही हुई है यह प्रश्न हमारे सामने है ?

नारी की दयनीय दशा इस समय यह भी है कि वह अपने साथ सपनो को भी मार देती है | उनका विवाह हो जाने पर उसे स्वयं को नये ढाचो में ढालना पड़ता है | कई बार दहेज़ के कारन आज भी उसका शोषण होता है | यदि वह नौकरी करती है तो कई पर यौन शोषण का भोग भी बनती है | केवल ८ मार्च महिला दिन पर एक दिन के लिए नारी का सम्मान करना उच्चित नहीं है | लेकिन हर समाय उनका सामान करे तब हम नारी को न्याय दे सकंगे |

नारी जीवन की वर्तमान समस्याओ पर विचार विमर्श होता आया है और होता रहेगा | फलस्वरुप पाया जाता है कि नारी पराधीनता से मुक्ति पाने की राह पर कदम बढ़ाकर बहुत आगे निकल रही है | आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदीजी की धारणा रही है कि नारी परम शिव का निषेधात्मक

तत्व है | वह नारी जो आँचल में दूध और आखो में पानी लेकर अपनी सहनशीलता और ममत्व का प्रतिक बनी , पुरुष की यातनाए और अत्याचार सहती रही , वही नारी आज पुरुषो की

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

मानिद स्वतंत्र है | अपने समस्याओं का समाधान पाने में पहल करती हुई नारी आज जीवन से सम्बंधित महत्व पूर्ण समस्याओं पर समाधान की मोहर लगाती है जा रही है | आज नारी हर स्थिति में अपने अधिकारों को स्वतंत्र रूपसे पाने में वह तेज कदमों से अपनी तलाश जारी रख रही है | आर्थिक दृष्टि से भी संपन्न होने की सम्भावनाओं का आकाश उसके सामने खुला है इसी सम्भावना की एक महत्व पूर्ण कड़ी है शिक्षा | जिसकी सबलता आज प्रामाणित हो चुकी है | महिलाएँ हर कोने में हर कार्य में पूर्ण रूप से भागीदारी लेकर कार्यरत हुई हैं | चाहे अवकाश क्षेत्र हो , चाहे राजनीति हो , चाहे शिक्षा क्षेत्र हो , चाहे सिनेमा जगत हो , चाहे लेखन कार्य , चाहे खेल जगत | आज सभी जगह नारी ने अपने कदम रखे हैं , सफलता प्राप्त की है और अपना नाम रोशन किया है | चाहे कल्पना चावला हो , हर्मप्रित कौर , मिथालीराज हो , आनंदीबहन पटेल हो , स्मृति ईरानी हो , पी.वी सिन्धु हो , साक्षी मालिक या कोई और नारी हो आज उनकी दिशा और दशा स्वयं ने बदल दी है |

नारी अपनी उर्वरा शक्ति नहीं खोती है , सृजनवर्त रहती है , कठिन क्षणों में वह अपने अंदर की क्षमताओं का मंथन कर के कठिनायों का हल निकलते हुए अपने भीतर के सामर्थ्य का प्रमाण देती है | जिस निष्ठा और लगन से वह एक कदम राह पर आगे बढ़ाती है उतनी ही तेज और दुगुनी चाल के साथ मंजिल उसकी तरफ आ रही है | वह स्वाभिमानी है और

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

सर्व शक्तिमान भी है | आज महिला के अस्तित्व का अभिनंदन हुआ है | अपनी छोटी - छोटी संवेदनात्मक स्थितियों को अपनी शक्ति से संचारित किया है और हर भावनात्मक पहलू को जिया है | शायद आज भी उसका समर्पण , त्याग और सेवा समाज में पूरी तरह से रेखांकित नहीं हो पाया है | आज सुपर वुमैन ने सुपरमैन के वायवी बिम्ब को झुथाला दिया है | पुरुष और स्त्री के बाघ बकरी वाले संबंधो को चुनौती दे दी है | पत्नी की अग्नि परीक्षा लेने और गृह निष्कासन के जन्मसिद्ध पुरुषीय एकाधिकार चरमरा उठा है | विवाह संस्था समाज व्यवस्था की मजबूत शर्त न होकर प्रेम का आधार मांगने लगी है | मतलब की अब नारी ने अपनी दिशा बदल दी है | अपना विकास , अपना स्थान स्वयं ने बना लिया है | अपना वजूद क्या है ? वह स्वयं ने समजा और समाज को भी समजाया है |

* संदर्भ सूची:

- (१) दलित साहित्य मे स्त्री विमर्श: संजीव खुदशाह पृ.२७
- (२) औरतो के हाक में: तसलीमा नसरीन पृ.१९,
- (३) महिला उपन्यासकार: डॉ.मधु सन्धु पृ.५१
- (४) मृदुला गर्ग के कथा साहित्य में नारी: डॉ.रमा नवले पृ.४३
- (५) मृदुला गर्ग के कथा साहित्य में नारी: डॉ.रमा नवले पृ.४५

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

‘सौराष्ट्र के नारी संतोका सामाजिक योगदान’

उषा मकवाना

गुजरात के प्रमुख चार भू भाग । उतर गुजरात, दक्षिण गुजरात, मध्य गुजरात और सौराष्ट्र । कच्छ का स्वतंत्र जिले के रूप में संस्थापन हुवा, तब से उपरोक्त भू भाग की दृष्टी से सोचा जाई तो कच्छ को सौराष्ट्र में सम्मिलित किया जा सकता है । फिर भी कच्छ की अपनी एक अलग पहचान है । सौराष्ट्र के सात जिले का भू मंडल लोकसंतो के पुण्य प्रभाव से दैदिप्यमान रहा है।

हमारे यहाँ भक्त परंपरा की तरह संत परम्परा का प्रारंभ कबीर से होने का माना जाता है । निर्गुणवादी सिध्दो, नाथो, दादू

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

पलट, नानक, रामापीर, जेसल - तोरल, रवि - भाण, दासी जीवन और गंगासती इत्यादी संत परम्परा में अधिकांश नारी संतो मध्यकाल में थे। उसका सामाजिक उतरदायित्व एक ऐतिहासिक घटना मानी जाती है।

मध्यकाल में भारतीय लोकजीवन अनेक प्रकारो के गृहितो और गतानुगतिक ख्यालों में बद्ध था। इसी कारण शायद इस युग को विचाराको अन्धारयुग कहते हैं।

इस युग में ज्यादातर स्त्रीओकी स्थिति शोषित और पीड़ित रही है। मानवता पर प्रहार हो रहा था स्त्री जीवन रूढ़ ख्यालों और दंभी सामाजिकता का भोग बना हुआ था। उस वक्त स्त्री संतोने स्वचेतना के माध्यम से किसी प्रकार के जाति एवं धर्म का भेदभाव न रखते हुवे, मानवतावादी आंदोलन का प्रारंभ किया। उसने साहित्य सर्जन एवं जीवनकार्य से भ्रामक सामाजिक व्यवस्था और रूढ़ ख्यालों का खंडन किया। इसी तरह से बहुजन समाज के उत्कर्ष को स्पर्शता हुआ; मानवतावादी आंदोलन शरु हुआ। “ परम्परित जाति व्यवस्था के कारण हाशिये में धकेले गए बहु संख्यक समाज (शुद्रो और नारी) को सम्यक जीवनबोध की और प्रेरीत किया। और शोषक सामंती व्यस्था को तोड़कर स्वस्थ सामाजिक आबोहवा के निर्माण हेतु पुरुषार्थ किया” ?

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

भारतीय अध्यात्म जीवन में प्रमुख दो धारा हैं, सगुण और निर्गुण। इसके यतिरिक्त प्रत्येक प्रदेशको अपनी स्वकीय प्रादेशीकता में जन्मी एक निश्चित परम्परा है। इस में स्त्री का कोई ने कोई योगदान रहा है।

भारतीय संत परंपरा में गुजरात के सौराष्ट्र के नारी संतो में तोरल, लीरलबाई, अमर माँ, मंगलआई, लीरबाई, गंगासती, पानबाई, पंखीबाई, झाबुबाई, रामबाई, पुनबाई, रामबाई, पुनबाई, सूरजबाई, भोलीबाई, सुन्दरबाई, मुलीबाई, मोंघीबाई इत्यादी नारी संतोंने लोकजीवन के उत्कर्ष के लिए साहित्य सृजन और जीवन कार्य के माध्यम से एक नूतन चेतानाकीय आबोहवा का आरंभ किया। इस तरह लोकजीवन के लिए उपयोगी चेतना विकास की प्रवृत्ति का प्रारंभ हुआ। उसका थोड़ा बहुत परिचय उसके जीवन कार्य और उसकी रचनाओं के माध्यम से जानने का उपक्रम है।

भारतीय लोकजीवन में माता का स्थान गुरु के समान है। यहाँ भी नारी गुरु पद को प्राप्त करते हुवे, बहुजन समाज को आत्मज्ञान दर्शन की अभिमुख करते है। इस नारी संतो ने समाज में व्याप्त संकुचित मनोदशाको तोड़ने के लिए घर, परिवारको त्यागकर पूर्ण जीवन सन्यासी की भाँती बिताया। ये सब उसने विकट सामाजिक परिस्थिति में किया। “ज्यादातर स्त्री संतो पारिवारिक जीवन बिताते थे। संसार में रहेते हुवे, संसार से अलिप्त

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

रहनेवाले वे आत्म भेखधारी थे। स्वभाव से उग्र और आवेगशील। इसके कारण सब शूर थे। ऊर्मि सम्पन्न, भावुक, और श्रद्धा से परिपूर्ण थे। जाति - जाति की निर्दय रूढ़ि चुस्तता के सामने प्रत्येक संतोंने उग्र लड़ाई शरु की, समाज में व्याप्त संकुचित मनोदशाको तोड़ने के लिए आत्मभोग की तत्परता दिखलाई।” २ और आत्मबल से ही विपरीत पारिस्थिति में भी एक चोक्कस आत्मज्ञान प्राप्त किया। ये नारी संतोंने समाजनिष्ठ रहकर ढेर सारी हीन मनोवृत्तिओको दूर कर, लोगो की भीतर व्याप्त चेतनतत्व को जगृत करके उसको सही दिशा प्रदान की। ये सब सहज न था। इसके लिए कई तरह की मुश्कलीओ का सामना करना पड़ा। फिर भी लोकजीवन में अध्यात्म एवं मानव मूल्य का संस्थापन हेतु प्रत्येक मुश्केल परिस्थितियो को जेलते हुवे समाजजीवन के उत्कर्ष के लिए उसने जो कार्य किया वे एक ऐतिहासिक घटना है। ये नारी संतो का सामाजिक योगदान को त्रिस्तरीय रूप से उद्घाटित किया जा सकता है।

१] चेतना विकासका अध्यात्मज्ञान :

२] चेतना विकासकी प्रक्रिया की कैफ़ियत :

३] लोक शिक्षा और मूल्य शिक्षा :

यहाँ प्रस्तुत पहले दो मुद्दे आत्मविकास के क्षेत्र से जुड़े हुवे हैं।

१] चेतना विकासका अध्यात्मज्ञान :

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

हमारे यहाँ कुछ नारी संतोने सामाजिक परिवर्तन और अध्यात्म उन्नति ज्ञान के मार्ग पर चल कर प्राप्त की। उसमें आत्मानुभूति और आत्मज्ञान ये दो पहलु महत्वपूर्ण थे। मनुष्य देह की भीतर प्रकाशित चैतन्य को जानने में आत्मज्ञान से अधिक दूसरा क्या हो सकता है? इस नारी संतोने परमतत्व की अनुभूति आत्मज्ञान के माध्यम से की।

उस वक्त मनुष्य जीवन में घोर अन्धकार फेला हुआ था। उसे दूर करना आवश्यक था। इसीलिए इस नारी संतोने बहुजन लोकसमुदाय को चेतना विकासकी अध्यात्म शिक्षा दी। इस “नारी संतोके मार्गदर्शन से शक्तिशाली, नीच, अधर्मी पुरुष ‘जाति’ बना। और उसने अध्यात्मका मार्ग अपनाया। इस मार्ग पर चलते हुवे अपने कार्य में नारी को सहभागी बनाकर अपना जीवन सार्थक किया। ऐसा, हमारा प्राचीन गुप्त लोकधर्म में रुपांदे, देवल दे, लोयण, तोरल, लीरलबाई, लीरबाई इत्यादी संत कवयित्रीओ द्वारा रची गए भजनवाणी ... अध्यात्म मार्गी साधको की अनुभव वाणी है。”^३ इस नारी संतोकी अनुभववाणी में से निष्पन्न अध्यात्म ज्ञान के कुछ द्रष्टान्त यहाँ प्रस्तुत हैं -

*“गुप्त रस यह जान लो पानबाई ...

जानना सहे ना शेष ...

*ओघ आनंद नित्य रहे

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal

सहज में सब संशय मीट जाई ...”

गंगासती

“जी रे वीरा ! कुबुद्धि कोयला करोड़ों काया मे ...
उसे आप ब्रह्माग्नि में प्रजालो रे”

लीरल बाई

“जी रे लाखा ! साधु उसे कहना
जिसने शुद्ध योग पाया रे
जो मनोवृत्ति को हरे और वचनबद्ध हो जाये...”

लौयण

“विषय वासना को जिसने जाना
शून्य पद प्राप्त किया
रखना ये सुन्दर रीत रे ..
अनजानों के साथ बात मत करना रे
जिसका मन सदा विपरीत ...
कुपात्र का किया निषेध ...
जन्मे अंतर खेद रे ...”

गंगासती

*गुजराती भजनोका हिंदी में भावानुवाद है. *असीम आनन्द.
“शरीर अपना कुछ माने नहीं रे...
देह की ममत मिट जाई रे ...

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

सद्गुरु शरण में शीश झुकाई रे...

पूर्ण निज (निजारी) कहेवाय रे..."

गंगासती

"जी रे लाखा ! ज्ञानी उसको कीजिए जिसको आत्मभान रे ...

जीससे जन्म - मरण का रोग मिट जाए हो जी...

जी रे लाखा आत्मा ज्ञानी की दो पांख रे

एक ज्ञान एक योग सोहाय रे"

लोयण

यहाँ...

- १] अध्यात्मज्ञान का मूल्य और उसकी आवश्यकता .
- २] मनका व्यामोह और कठनाईओको दूर करने में उपयोगी अध्यात्म ज्ञान का सिंचन .
- ३] अध्यात्म मार्ग में आवश्यक शिक्षा
- ४] ध्यान, योग के माध्यम से मनकी संकुचितताको दूर करने का प्रयास .
- ५] समानता और मनकी स्थिरता के लिए आवश्यक अध्यात्म ज्ञान.
- ६] कुपात्र और सुपात्र में भेद.
- ७] मनोवृत्ति पर विजय और संयम .
- ८] अंतकरण की शुद्धी और हिनाताभाव को दूर करने की शिक्षा.

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

मनुष्य की आंतरिक उन्नति हो, और सम्यक बोध प्राप्त हो
ऐसी शिक्षा अपने भजनों के माध्यम से दिया है.

२] चेतना प्रक्रिया की कैफ़ियत :

“कोन रे जाने देवीदास जाने

आज मेरे हाल फ़कीरी....

मरम दूजा कौन जाने.

जलकी मछली पवन में लहेरे

मूलभाव से ना डोले

तब फ़कीरी हाल पावे.

काचका मोती हीरा बन जावे

फिर सभी मेरे घट में समाये.

आज मेरे हाल फ़कीरी .”

अमर माँ

यहाँ गुरु कृपा से प्राप्त आत्मज्ञान है। चेतना की उध्वगामी
अवस्थाके अंतमे साधक एक उड़ान प्राप्त करता है। ये उड़ान इस
नारी संतो के भजनों में दिखने को मिलती है। संत कवयित्री
लोयणने जो लाखा को संबोधित वाणी दी है वे सिर्फ लाखा तक
सीमित नहीं है। बल्के वो समस्त मानवजीवन के लिए है।
मनुष्यजीवन में व्याप्त अंधकार को दूर करने के लिए वो
स्वानुभूतिकी गुप्तता को त्याग कर सहज रूप से कहते हैं.

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

“जी रे लाखा ! अजंपा समाधी पवन नाभि में समावे जी
जब सूरता जात लग जावे हो जी ...
जी रे लाखा ! एक योग की है बारह क्रिया
जैसे ज्ञान की टोच बैठे अवधूत
जी रे लाखा पहली क्रिया शुद्ध बन जावे,
फिर ब्रह्मचर्य लग जावे रे
चौथी क्रिया फिर अमरत लायेगी
पाँचवी में इन्द्रियजीत कहलाओगे
छठ्ठी क्रिया से पवन थंभावो।”

लोयण

आत्मज्ञान प्राप्त करने के बाद परिणाम की ओर गति
एवं सहज समाधि इत्यादी यहाँ लोयण की वाणी में से निष्पन्न है।
गंगासती के पास से अध्यात्म ज्ञान प्राप्त करने के बाद पानबाई
कहती है -

“अंतर हुवा उजास निरभय हुवा मन
संकल्प सारे चैतन्य रूप
ब्रह्मानंद खिल जाए रे
जहां देखो वहा हरिहर
रस पिया अगम अपार रे।”

गंगासती

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

सीरफीरा वजशी के आत्म परिवर्तन में लीरल बाई की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। इसके यतिरीक्त उसके भजनों में से निष्पन्न बहुविध लोकजीवन के आत्मकल्याण की भावना अतुल्य है। वे निर्मोहित होकर कहती हैं।

“आने वाले को आदर दीजिये
पग धोकर आचमन लीजिए
ऐसी रे कमाई से मेरो सायबो रीजे।”

लीरलबाई

उसके भजन और जीवन का प्रमुख सूर मानवता था। इसीके माध्यम से मानवता का समुचित उपदेश दिया और उसके आचरण की ओर प्रेरित किया।

३] लोकशिक्षा और मूल्य शिक्षा :

सामाजिक संवादिता के स्थान पर मनुष्य - मनुष्य के बिच जब अंतर बठने लगा और लोकजीवन कही तरह के दूषण में बद्ध होने लगा था। जिसकी वजह से लोकजीवन में से संस्कारिता और संवादिता का हास होने लगा था। मनुष्य जीवन दंभ, आडंबर, विधि - विधान, छूताछूत, अज्ञानता और अंधश्रद्धा में डूबे हुवे था। उस वक्त कुछ नारीसन्तो ने अपने भजनों के माध्यम से सामाजिक परिवर्तन लाने के लिए व्यवहारज्ञान का अभिगम अपनाया। जैसेकि

-

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

“उच्च-नीच का भेद मिटाकर
गुणीजन को पहचानो
अठरा वर्ण एक प्याले अमीरस आनंद पावे ।

पंखीबाई

जैसी करणी वैसी भरणी
बुराई - भलाई का बदला यही ही पावो ।
पाखंड-प्रपंच जो करे साधू बनकर
उसकी करणी और वाणी नाश पामे ।”

पंखीबाई

“अंतर जिसका मलिन रे
मन में अभिमान रे
उसको बोध न दिजिये पानबाई । ”

गंगासती

“अंतर में से मिटा दो लोभ-ईर्षा
हो जावो तैयार तन - मन अर्पी !
अविद्या के आभूषण उतार दो
सखी ! कर लो सत का शृंगार” ।

झबुबाई

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

यहाँ मूल्यपरक नीतिबोध, संगदोष, शोषण, समानता एवं तंदुरस्त समाज निर्माण का व्यवहार बोध है। साथ में मानवतावादी समाज व्यवस्था से अवगत कराया है।

अमर माँ, लीरबाई, रामबाई इत्यादी स्त्री संतो का जीवन विशेष रूप से कर्मशील रहा है। लीरबाई का आंगन दूःखियों, रोगीयों, का निवास बना था। अमर माँ की लोकभावना, रामबाई माँ की मानवता आज भी इस प्रांत में अतुल्य है। यह नारीसंतोने लोकजीवन का एक हिस्सा बनकर, दूःखी, पिडीत, भूखे, नंगे का सामाजिक उत्थान के लिये आजन्म परिश्रम किया। इस तरह से इस नारी संतो ने एक शीलवान समाज निर्माण में अपना योगदान दिया।

संदर्भ नोंध :

- १] 'नवनीत समर्पण', नवेम्बर - २०११, पृष्ठ - ३६।
- २] 'नवनीत समर्पण', नवेम्बर - २०११, पृष्ठ - ३६।
- ३] डॉ. राज्यगुरु निरंजन, 'मरमी शब्द का मेलो' प्र. आ. २०११

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal

'સમૂળી ક્રાંતિના' વિચારો વર્તમાન સંદર્ભમાં

ડો શર્માસ્થા પટેલ

જો તમે અને હું નર્થુ સત્ય અને કેવળ સત્ય જ પાંચ મિનિટ સુધી
કહીશું તો આપણા સઘળા મિત્રો આપણને છોડી જશે. જો દસ
મિનિટ સુધી તો આપણને દેશમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવશે , જો
પંદર મિનિટ સુધી, તો આપણને ફાંસીએ ચડાવશે.

(મિસ બારબરા યંગના 'ધિસ મેન ફ્રોમ લેબનોન' માંથી)

'સમૂળીક્રાંતિ' (સ્વ. શ્રી કિશોરલાલ ગ. મશરૂવાળા) ગ્રંથનું ક્ષેત્ર
ભારતીય ધર્મ અને સમાજ , રાજકારણ અને કેળવણી છે. લેખક

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

પોતે જણાવે છે કે કેટલાક વિચારો મનમાં ભરેલા હતા અને કેટલાક અનેક લેખો દ્વારા સૂચવાયેલા પણ હતા. આંતરિક વિચારોને જેમ જેમ લખતા ગયા તેમ નવા વિચારો આવ્યા અને જ્યારે જગત આજે અતિશય અસ્વસ્થ છે એ વિષે ક્યાંય મતભેદ નથી ત્યારે આ આપણું કઈ જગ્યાએ બગડયું છે ? સુખના સાધનો આપણને દુઃખરૂપ શાપ સમાં થઈ પડ્યા છે ત્યારે તેઓ બહુ સ્પષ્ટ થઈ કહે છે.

'જિંદગી ખાઈ-પીને મોજ કરી લેવા માટે છે એનાથી વધારે કોઈ ઉદ્દાત ભાવના જેમને અડી સકતી જ નથી એવા માટે મારે કશું કહેવું નથી. પણ જેમના ચિત્તમાં ઉદ્દાત ભાવનાઓ વસે છે. પોતાના જન્મ સમયે પોતાના સમાજની જે સ્થિતિ હતી તેથી કઈક તે અભ્યુદયને માર્ગે આગળ વધે અને તેમાં પોતાનો લેશ માત્ર પણ ફાળો હોય એવી અભિલાષા નિરંતર અથવા રહી રહીને જોર કરી ઊઠે છે એમને મદદગાર થાય એ ઇચ્છાથી લખવા પ્રેરાયો છું.'

લેખકની માન્યતા પ્રમાણે આપણાં અનેક વિચારો અને માન્યતાઓનું આપણે મૂળથી જ સંશોધન કરવાની જરૂર છે. આપણાં ક્રાંતિના વિચારો મોટે ભાગે ઉપર ઉપરની મરામતના છે. મૂળ સુધી પહોંચતા નથી. આ બાબતે આપણા સમાજ તરફ નજર કરીએ તો એક વાત આપણે સ્પષ્ટ સમજી લેવી જોઈએ કે હિન્દુ

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

સમાજમાંથી જ્ઞાતિભાવના એ કદી ન ટળનારો સંસ્કાર અને સંસ્થા છે. જ્ઞાતિથી રહિત હિન્દુ સમાજની રચના થાય એમ કદી બની શકવાનું નથી માટે તેને સ્વીકારી લેવી. તેમાં પણ અનેક દેવોની ઉપાસના અને જ્ઞાતિવાદ એ બંને એક સિક્કાની બે બાજુ છે. વળી આજનો એક પણ ધર્મ હિન્દુ , મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, શીખ, બૌદ્ધ, જૈન વગેરે માનવ સમાજના આ જમાનાના કોયડાઓનો ઉકેલ લાવી શકવાને લાયક નથી. તેમાય હિન્દુ ધર્મ સૌથી વધારે નિષ્પ્રાણ છે. મનુષ્યના જીવનમાં કે સમાજની રચનામાં અને વ્યવહારની રૂઢીઓમાં સમૂળી ક્રાંતિ લાવવી હોય તો તેની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં સૌથી પહેલું પરિવર્તન થવાની જરૂર રહે છે. જો આપણે આપણી જ તરફ નજર કરીશું તો આપણે હિન્દુઓ જીવનભર એક વિચિત્ર પ્રકારની બુદ્ધિની કસરત કરવાની ઘરેડમાં પડી ગયા છીએ. એક બાજુ આપણી ફિલોસોફી છેક અદ્વૈત વેદાંતની છે જે અંતર્ગત આપણે જગત મિથ્યા , નીતિ-અનીતિ મિથ્યા , પાપ-પુણ્ય મિથ્યા છે એમ માનીએ છીએ અને થોડીજ વાર પછી ગોત્રદેવતા , ગ્રામદેવતા , ગ્રહપૂજા, પિતૃપૂજા, અવતાર ભક્તિ અને જુદાજુદા તહેવારો નિમિત્તે જુદી જુદી દેવપૂજા કરીએ જ છીએ. (ઉદા. ગણપતિપૂજા કરતી વખતે આપણે પર્યાવરણનો વિચાર ક્યાં કરીએ છીએ?)

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

એક સુશિક્ષિત માણસ બધુ સમજે છે અને તેમ છતાં માનવસર્જિત અને માનવકલ્પિત ધાર્મિક માન્યતાઓને આપણે માનીએ છીએ એટલુ જ નહીં એને છોડવામાં ડર પણ અનુભવીએ છીએ અથવા તો હું પરંપરાને સાચવું છું એવા જૂના બહાના કરીએ છીએ. લેખકના વિચારો પ્રમાણે હિંદુસ્તાની સમાજને અને જનતાને ઊંચે ચડાવવી હોય તો નીચેના સિદ્ધાંતો સ્વીકારવાની આપણે હિમ્મત કરવી જ જોઈએ.

પ્રથમ સિદ્ધાંત : 'એક સર્વવ્યાપક પરમેશ્વર સિવાય કંઈ નહીં ' આપણાં દેવ-દેવતા, ગ્રહ, પિતૃ, અવતાર, ગુરુ, પ્રતિમા કે પ્રતીકની ઉપાસના, પૂજા મંદિર સ્થાપના વગેરેનો સંદંતર નિષેધ કરવો. એ સિવાય પરમેશ્વર સાથે કોઈ બીજા નામ , કાલ્પનિક સત્વને બેસાડી શકાય જ નહીં એવો આગ્રહ રાખવો.

આ વિચારોના અમલમાં આવનારી મુશ્કેલીઓ સંદર્ભે પણ તેઓએ વિચાર રજૂ કર્યા છે. જેમકે, આ બાબતથી

- કેટલાકને પોતાની આસ્થા , ઉપાસનાની સ્વંત્રતા ઉપર આઘાત થયેલો લાગશે.
- વિવિધતામાં એકતા જેવી આપણી ઉદાર દ્રષ્ટિનો પણ તેમાં વિરોધ દેખાશે. આપણું વિશાળ ભક્તિ સાહિત્ય હટાવવું તેનું વિસર્જન કરવું ખૂબ અઘરું છે.

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

જેમકે,

પંડિત જવાહરલાલ જેવા બુદ્ધિથી નાસ્તિકભાવ રાખનારને પણ
કમલા નેહરુ હોસ્પિટલના ખાતમુહૂર્ત વખતે અને ઇન્દિરાના
વિવાહમાં વૈદિક કર્મકાંડ કરાવવામાં રસ લાગેલો.

વળી,

મક્કાની મસ્જિદમાથી 360 દેવોનું વિસર્જન કરાવતા મહમ્મદને
પડેલી મુશ્કેલી કરતાં પણ અનેકગણી મુશ્કેલી છે એ હકીકત છે.
માટે પ્રત્યેક મનુષ્યેએ પરમતત્વથી સંતોષ માનવો. સર્વધર્મ
સમભાવ, મમભાવ વગેરે મોટા સૂત્રોને રજૂ ન કરવા. એવી જ રીતે
બીજા પાસે તેની અપેક્ષા ન રાખવી. જુદા જુદા ધર્મોના થોડા વાક્યો
લઈ તેનો પાઠ કરી ખિચડી ઉપાસના કરવાનો પણ પ્રયત્ન ન
કરવો એની જરૂર જ નથી. તેને કમસે કામ એટલું તો કરવું કે એક
દેવ, એક ગુરુ અને એક શાસ્ત્રનો આશ્રય રાખવો. બીજાની
ભાંજગડમાં ન પડવું.

'एको देवः, केशवो वा शिवो वा ।

एक गुरु का आसरा, एक गुरु से आस
चाहे काऊ गोरे काहे, चाहे काऊ करे,
हम तो एक सहजनन्द रूप के मतवारे'

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

એવી વૃત્તિ રાખવી, બીજાનો સ્વીકાર નહીં , નિંદા પણ નહીં, જેને જે ફાવે તેને માને, મને આ ફાવે છે, એટલું જ.

બીજો સિદ્ધાંત : કોઈપણ શાસ્ત્ર (વેદ, ગીતા, કુરાન, બાઇબલ) ઈશ્વર પ્રણિત કે ઈશ્વરવાણી નથી.

તમારી વિવેકબુદ્ધિ પર જેના વચનોની કસોટી કરી શકાય નહીં.

તેવા કોઈ વચનને પ્રમાણરૂપે (સાબિતી) બતાવવા નહીં.

'ન કો શાસ્ત્રનો વક્તા પરમેશ્વર

ના કો વિવેકના ક્ષેત્રથી પર'

ઘણી વખત મનુષ્યોના મુખમાંથી એવા વાક્યો આવી જાય છે કે માનવામાં જ ન આવે. (તે મનુષ્યોને આપણે પાછળથી પરમેશ્વર માની લઈએ છીએ.) એ માણસને એવું શી રીતે બોલતા આવડ્યું ? કોઈ અંતર્યામી જાણે એને બોલાવી રહ્યો છે ? અને એમાંથી પણ વધારે આગળ વધીને જો તે માણસનું વાક્ય આપણા મનની કોઈ સ્થિતિને સ્પષ્ટ કરે ત્યારે અને ક્યારેક સાચી પડે ત્યારે તે વાણી ભવિષ્યવાણી બની જાય છે અને ત્યારે ઈશ્વર સાથેનો તેનો સંબંધ સ્થાપતા આપણને વાર નથી લાગતી.

આ બાબતને સ્પષ્ટ કરીએ તો સત્યવચન કેવળ પરમેશ્વરની કક્ષામાં મૂકેલા માણસોના મોમાંથી જ નીકળે એવું નથી. કોઈ અજ્ઞાની બાળક , ગાંડા જેવા માણસો કે સામાન્ય માણસોના

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

મુખમાંથી પણ નીકળી પડે છે. તો તેના માટે એક જ વિધાન બસ છે

'ન કો શાસ્ત્રનો વક્તા પરમેશ્વર

ન કો વિવેકના ક્ષેત્રથી પર'

ત્રીજો સિદ્ધાંત : કોઈપણ મનુષ્યને પરમેશ્વરની કક્ષાએ મૂકવો નહીં. કોઈપણ વ્યક્તિ અસ્ખલનશીલ (જેના વિચાર કે વર્તનમાં ભૂલ હોઈ જ ન શકે) એવો માનવો નહીં અને કદાચ એટલે જ તેનું એકેએક ચરિત્ર શુદ્ધ, દિવ્ય, શ્રવણ કીર્તન યોગ્ય જ છે એમ સમજવું નહીં. મનુષ્ય ત્રણ પ્રકારના હોય છે

૧. અશુદ્ધ વૃત્તિના

અશુદ્ધ વૃત્તિના મનુષ્યો સદાચારનો ભંગ કરે તેમાં નવાઈ નથી તેને સમાજ પોતાની રીતે સજા કરવાનો છે.

૨. શુદ્ધ વૃત્તિના

શુદ્ધ વૃત્તિના મનુષ્યો સદાચારનું પાલન વધારે ચીવટપૂર્વક કરશે.

૩. મહાત્મા પુરુષો

ગ્રંથકાર સ્પષ્ટ કહે છે કે જો આ પ્રકારના મનુષ્યો

સમાજહિત વિરોધી આચારો કર્યા હોય તો તેને છાવરવાનો

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

પ્રયત્ન ન કરવો. તે એમની ખામીઓ કે ઉણપો છે એમ
સ્પષ્ટ કહેવું.

'સાર્વજનિક ધર્મ સદાચાર-શિષ્ટાચાર,
મુક્ત બ્રહ્મનિષ્ઠેનેયે ન ભંગનો અધિકાર,
ભલે બુદ્ધિ શુદ્ધ, ચિત્ત સદા નિર્વિકાર'

લેખકના શબ્દોમાં જ સાંભળીએ તો 'સાયું પૂછતા, કોઈ માનિજાયો
અસ્ખલનશીલ નથી.'

સામાન્ય રીતે દરેક સમાજે બધાને આવરી લેતા સદાચાર અને
શિષ્ટાચારના નિયમો બનાવવા અને દરેકે એ પ્રમાણે જ પોતાનું
વર્તન રાખવું. (એ સ્વીકારીને કે આ નિયમોને તોડનારા માણસો
દરેક સમાજમાં હોવાના જ) પરંતુ જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને આપણે
અવતાર, પેયગંબર, બ્રહ્મનિષ્ઠ, જીવનમુક્ત, સિદ્ધ, બુદ્ધ અત્યંત શુદ્ધ
વગેરે રૂપમાં માનતા થઈએ ત્યારે તેના આચારો વિષે આપણે જુદી
જ શ્રદ્ધા રાખતા થઈએ છીએ. તેના જન્મ અને કર્મોને 'દિવ્ય' એટલે
અતૌકિક, ભજન કથાને યોગ્ય માનીએ છીએ પણ તર્કથી સ્વીકારતા
નથી.

વિશ્વમાં અનેક પ્રકારની આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ , કલ્પનામાંય ન
આવે એવી શક્તિઓ , પ્રાણી, વનસ્પતિ, ચિત્તની અદ્ભુત શક્તિઓ
તો માણસ વારંવાર જોતો આવ્યો છે. મનુષ્ય અસાધારણ પ્રાણી છે.

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

બીજા પ્રાણીઓ કરતાં એની ચિત્તશક્તિ અને વૃત્તિઓની
અનંતશાખાઓ હોય જ છે તેથી કોઈ યુગમાં લોકોત્તર પુરુષો
નિર્માણ થાય.

જેવીકે,

'રામ, કૃષ્ણ, મહમ્મદ જેવી
બુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ જેવી,
સોક્રેટિસ અને શંકરાચાર્ય જેવી'

આ સૌ કોઈમાં ગમે તેટલી અસમાન્ય શક્તિઓ હોય, હજારો વર્ષમાં
એકાદ જ એવી વ્યક્તિ પેદા થતી હોય , એમના પરાક્રમો અને
યશગાથા ગમે તેવા અદ્ભુત હોય, છતાં કોઈને 'દિવ્ય' માનવા નહીં
અને એ દિશામાં જ આગળ વધવાથી થોડા પણ નક્કર પરિણામો
તો મળશે જ.

સ્વ. શ્રી કિશોરલાલ ગ. મશરૂવાળીનું આ પુસ્તક ભારતની ધર્મ ,
સમાજ, રાજકારણ , અર્થ , શિક્ષણની વ્યવસ્થાના સંદર્ભે ઉદ્ભવેલા
સંઘર્ષોના વિશેના વિચારોને રજૂ કરે છે. તેથી તે વાસ્તવિક જગત
સાથે સ્પષ્ટ રીતે જોડાવેલું છે. તે કલાજગતનું નથી પરંતુ મનુષ્યના
જીવનના રોજબરોજના પ્રશ્નોને સીધું સ્પર્શે છે. ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ
વિચારો ખૂબ સંવેદનશીલ અને સ્પષ્ટ વક્તાની વાણી છે. તેના
કેન્દ્રમાં સમાજ છે અને ગ્રંથકારે તેને વાસ્તવિકરૂપમાં જેના તે સ્વરૂપે

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

જ આપણી સામે મૂકયા છે. તેમણે ચર્ચેલા પ્રશ્નો મોટે ભાગે બધાએ ભોગવ્યા છે જેમકે,

(૧) સમાજની રચનામાં અને વ્યવહારની રૂઢિઓમાં મૂળથી

બદલાવ લાવવો હોય તો ધાર્મિક માન્યતાઓમાં સૌપ્રથમ પરિવર્તન લાવવું જોઈએ. પરંતુ આપણા વિચારો માત્ર હિન્દુ ધર્મના સુધારા માટેના નહીં માનવધર્મના સુધારના લક્ષમાં હોવા ઘટે.

(૨) સમાજે ઠરાવેલા નિયમોમાંથી કેટલાકને તે બહુ પ્રમાણિક

રીતે ખોટા લાગે એમ બને તો આ નિયમ સત્યાગ્રહવૃત્તિથી તોડવા પડશે. તેનો ભંગ જો સત્ય હશે તો સમાજ પણ પાછળથી અપનાવશેજ. સુધારાનો આ માર્ગ અઘરો પણ જરૂરી તો છે જ.

(૩) મન એવી વસ્તુ નથી જેને એકવાર શુદ્ધ કર્યા પછી અશુદ્ધિ

ન યડે. તેમ છતાં હિન્દુ ધર્મમાં આત્મશુદ્ધિના આડંબર ચાલે છે.

(૪) સમાજ પ્રત્યેના કર્તવ્યો વિષે બેપરવા , ભૌગરત, સ્વાર્થી કે

બાળક જેવા અજ્ઞાની સ્ત્રી-પુરુષો સમાજ તરફની જવાબદારીઓમાં શિથિલતા દાખવે પરંતુ સમાજના અગ્રણી શાસકોએ જવાબદારી ઉઠાવવાની રહે.

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

- (૫) આધુનિક માણસ મહત્તા અને વૈભવના મોહમાં માણસાઈને છોડી બેઠો છે એવું લાગે.
- (૬) શિક્ષણ (અભ્યાસક્રમ નિયત)ની સરખામણીમાં કેળવણીને વધુ મૂલ્ય આપવું જોઈએ.
- (૭) વ્યક્તિની ઉન્નતિ એ આખરે તો સમાજની ઉન્નતિ છે.
સમાજધર્મને છોડીને અંગત શ્રેય સાધવાની વૃત્તિ દોષરૂપ છે. સમાજના કલ્યાણને માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું અને એ હેતુથી જ પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ અને વિકાસ કરવો એ જ સાધના હોવી જોઈએ.
- (૮) ભાષા કરતાં લિપિ વધારે બાહ્ય વસ્તુ છે. તે ભાષાને લખાણમાં પ્રગટ કરવાનું સાધન છે. એને બોલનારની ન્યાત, જાત, ધર્મ, પ્રાન્ત, રાષ્ટ્ર, વગેરે સાથે સંબંધ નથી. માટે તેને વિશેના વાદ, ઝઘડા, મમતવાપણું ઊભું થાય એ યોગ્ય નથી ને તેમ થાય તો લિપિને છોડી દેવી.
- છેલ્લા કેટલાય વર્ષોમાં ન થયેલો વિકાસ છેલ્લા થોડાક જ વર્ષોમાં થયો. અનંત પ્રકારનું ઉત્પાદન થયું. જરાપણ તકલીફ વિના , શારીરિક શ્રમ વિના માણસ ભોગ-ઉપભોગના સાધનો માણતો થયો અને તેમ છતાં તંગીનો પાર નથી. દુઃખોનો અંત નથી. શાંતિ , સુલેહ, સંતોષનું નામ નથી. માણસ માણસને જોઈ રાજી થઈ શકતો

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

નથી. વરુ અને સાપ કરતાં વધારે ઝેરી બન્યો છે. તો આ સ્થિતિમાં
આપણી ક્યાં ભૂલ થઈ છે ? સુખના સાધનો આપણને દુ :ખરૂપ,
શાપ સમા થઈ પડ્યા છે. તેના વિષે સજકે જે અનુભવ્યું છે તે
તેમણે કહ્યું છે.

સંદર્ભ :-

કિશોરલાલ મશરૂવાળાનું પુસ્તક. "સમૂળી ક્રાંતિ'ને આધારે.

Samvid:
**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

"આંતર જ્ઞાતિય તથા આંતર ધર્મિય લગ્ન કરનાર
યુવિતઓની અનુકૂલનની સમસ્યાઓ – એક અભ્યાસ".

એસો. પ્રોફેસર ડો. જયશ્રીબેન એન. બારોટ

૧.૧ પ્રસ્તાવના :

આંતર જ્ઞાતિય અને આંતર ધર્મિય લગ્ન અંગેના અનેકવિધ અભ્યાસો થતા રહ્યા છે. ભારતીય સમાજમાં અનેક મહત્વની સંસ્થાઓમાં માની એક સંસ્થા એ લગ્ન સંસ્થા છે. વર્તમાન સમયમાં વૈશ્વીકરણ, આધુનીકરણ, શહેરીકરણ તથા ઔદ્યોગિકરણના પરિણામે સમાજ વ્યવસ્થાના માળખામાં આમુલ પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. જેમાં લગ્ન સંસ્થામાં પણ પરિવર્તન આવતું જોવા મળે છે. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો લગ્ન

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

સંસ્થાનું મહત્વ દરેક યુગમાં જોવા મળ્યું છે. વર્તમાન સમયમાં પણ તેનું મહત્વ તેટલું જ જોવા મળે છે. જે કંઈ પરિવર્તન આવી રહ્યું છે એ લગ્નના સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. વિશ્વના અન્ય દેશોની તુલનામાં ભારતીય સંસ્કૃતિમાં લગ્નના અનેક પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવેલા છે. આ અંગે અભ્યાસો થતા રહ્યા છે. બદલાતી જતી સ્થિતિ કે પરિસ્થિતિના કારણે દરેક સંસ્થાઓ ઉપર તેની અસર જોવા મળે છે. જેના પરિણામ સ્વરૂપે લોકોની જીવનશૈલી બદલાઈ છે. એક યા બીજી રીતે દરેક સંસ્થાઓ ઉપર તેની અસર થતી રહી છે. જેમાં લગ્ન સંસ્થા પણ બાકાત નથી. જો કે આંતર જ્ઞાતીય કે આંતર ધર્મિય લગ્ન અંગેના ઉદાહરણો દરેક યુગમાં જોવા મળે છે. પરંતુ, આજે તેનું સ્વરૂપ કંઈક અંશે વિશેષ છે.

લગ્ન કઈ રીતે કરવામાં આવ્યા છે તેની અસર વ્યક્તિની જીવનશૈલી પર પડતી હોય છે. ગુલ વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં એક શાખા ગુલ સંચાલનની છે. જેમાં આંતર જ્ઞાતીય કે આંતર ધર્મિય લગ્ન કરેલ યુવતિની જીવન શૈલીમાં વિવિધતા જોવા મળે છે.

૧.૨ વિષય પસંદગી :

વૈશ્વિક યુગમાં પરિવર્તનની અસર દરેક સંસ્થાઓ ઉપર પડતી જોવા મળે છે જેની અસર લગ્ન સંસ્થા ઉપર પણ પડી છે. અનેકવિધ પરિબળોના કારણે લગ્નની પસંદગીમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું છે. જ્ઞાતિના બંધ નિયમોના સ્થાને અન્ય જ્ઞાતિ કે અન્ય ધર્મમાં લગ્ન કરવાનું વલણ વધ્યું છે એટલે કે પરિવર્તનની સાથે લોકોની લગ્ન તરફથી માનસિકતા બદલાતી જાય છે. આવા લગ્નોનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું જોઈ શકાય પરંતુ નોંધનીય તો ખરું જ. આ પ્રકારના લગ્નો વ્યક્તિની જીવનશૈલીમાં બદલાવ લાવે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ એ આંતર જ્ઞાતીય કે આંતર ધર્મિય લગ્ન પર થયેલો છે. જેમાં જુદી જુદી જ્ઞાતિઓમાં કે ધર્મમાં લગ્ન કરેલ યુવતિઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં મુખ્ય જિલ્લા પૈકી પોરબંદર અને જુનાગઢ જિલ્લાને અભ્યાસક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં લગ્ન અંગેના વલણો તપાસવા, આંતર જ્ઞાતિય કે આંતર ધર્મિય લગ્ન કરનાર

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

ઉતરદાતાઓની જીવનશૈલી તપાસવી, પસંદગીની જ્ઞાતિ, અનુકુલનના પ્રશ્નો, હકારાત્મક તેમજ નકારાત્મક પાસાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૧.૩ સંશોધનના હેતુઓ :

કોઈપણ સંશોધનમાં સંશોધનનું મહત્વ બે રીતે જોવા મળે છે. તેના બે ઉદ્દેશ્ય પૈકી એક સૈદ્ધાંતિક તેમજ વ્યવહારિક મહત્વ. સૈદ્ધાંતિક ઉદ્દેશ્યમાં આપણે વિષય સાથે સંબંધિત તથ્યાત્મક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ કે એમાં નવા તથ્યોની શોધ તથા જુના તથ્યોની અસરની તપાસ કરી શકાય. આ તથ્યોમાં પરસ્પર સંબંધ કયો છે તથા કેવા સામાન્ય નિયમો દ્વારા ચાલે છે એ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય કે આંતર જ્ઞાતીય લગ્ન કે આંતર ધર્મિય લગ્નની ગૃહિણીઓની જીવનશૈલી ઉપર પડેલી અસર સમજવા માટે છે.

અભ્યાસના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે :

- (૧) આંતર જ્ઞાતિય લગ્ન અને આંતર ધર્મિય લગ્નનું સ્વરૂપ તપાસવું.
- (૨) જીવનસાથીની પસંદગીના માપદંડો તપાસવા.
- (૩) લગ્ન સમયની પરિસ્થિતિ અંગે તપાસ કરવી.
- (૪) ઘરની રચના કે સુખ સુવિધાઓ અંગેની બાબતો તપાસવી.

૧.૪ સંશોધનની ઉપકલ્પનાઓ :

અભ્યાસના કાર્યની ઉપકલ્પનાઓ – ધારણાઓ અભ્યાસની ઉપયોગિતા મહત્વ, પ્રયોજનને દર્શાવી આપે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ ચોક્કસ ઉપકલ્પના, ધારણાઓ સાથે સંબંધિત છે. જે નીચે મુજબ છે.

- (૧) આંતર જ્ઞાતિય અને આંતર ધર્મિય લગ્નોમાં આંતર જ્ઞાતિય લગ્નોનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે.
- (૨) શિક્ષિત યુવતિઓમાં ગૃહવસ્થા અંગેનું સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન હોય છે.

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

- (૩) લગ્ન અંગેના પરંપરાગત મુલ્યો, ખ્યાલોને ત્યાગી દેવામાં આવ્યા છે.
- (૪) ઉચ્ચશિક્ષણ અને આંતર-જ્ઞાતિય કે આંતર ધર્મિય લગ્ન વચ્ચે સહસંબંધ છે.
- (૫) શહેરીકરણ અને વિકાસની અસર આંતર જ્ઞાતિય અને આંતર ધર્મિય લગ્નની સંકલ્પનાઓ કેવા સ્વરૂપની છે તે જાણવું.

૧.૫ અભ્યાસ ક્ષેત્ર :

જ્યારે સંશોધન આયોજન કરવામાં આવે ત્યારે સંશોધનના હેતુ, સમય અને નાણાને નજર સમક્ષ રાખીને આયોજન કરવાનું હોય છે. આ દરેક બાબતને નજર સમક્ષ રાખીને સંશોધનનું ક્ષેત્ર નક્કી કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસનું ક્ષેત્ર આ પ્રમાણે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સૌરાષ્ટ્રના પોરબંદર અને જુનાગઢ જિલ્લાને અભ્યાસ ક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલા છે. સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તાર ભારતના પશ્ચિમ કિનારે આવેલા ગુજરાતનો એક ભાગ છે. ગુજરાતને ભૌગોલિક રીતે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. (૧) દક્ષિણ ગુજરાત, (૨) મધ્ય ગુજરાત, (૩) સૌરાષ્ટ્ર, સૌરાષ્ટ્ર એક ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિમાં વૈવિધ્ય ધરાવતો વિસ્તાર છે. ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિની અસર માનવ સમુદાયના રિતરિવાજો ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. તેથી આ વિસ્તારને સંશોધન ક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલા છે.

૧.૬ સંશોધન પદ્ધતિ – પ્રવિધિ :

કોઈપણ સંશોધન માટે સંશોધક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પસંદગી કરતો હોય છે. જે માત્ર સંશોધનની ઈચ્છા પર નહિ પરંતુ, અભ્યાસ સામગ્રી વિષય ઉપર, તેના અભ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર, અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ એકમો, સંશોધન સમય

ઉપલબ્ધી પર આધારીત છે અને સંશોધનમાં કેવા પ્રકારની માહિતનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

૧.૭.૧ નિદર્શન :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગૃહ સંચાલન પદ્ધતિ, નિરીક્ષણ, મુલાકાત અનુસૂચિ તથા વ્યક્તિ તપાસ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમજ સરળ યદૃચ્છ નિદર્શનના આધારે ઉતરદાતાની પસંદગી કરવામાં આવી છે. સૌરાષ્ટ્રના બે જિલ્લા જુનાગઢ, પોરબંદર જિલ્લાના કુલ ૧૨૫ ઉતરદાતાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. નિદર્શનની પસંદગી આકસ્મિક હેતુપૂર્વકની કરવામાં આવી છે.

૧.૭.૨ મુલાકાત અનુસૂચિ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉતરદાતા પાસેથી માહિતી એકત્રીત કરતા મુલાકાત અનુસૂચિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. મુલાકાત અનુસૂચિમાં કુલ ત્રણ વિભાગો પાડેલા છે. જેમાં પ્રથમ વિભાગમાં ઉતરદાતાની વ્યક્તિગત અને કૌટુંબિક માહિતી એકત્રીત કરવામાં આવી છે. બીજા વિભાગમાં ઉતરદાતાની જીવનસાથીની પસંદગી, લગ્નનું સ્વરૂપ, લગ્ન સમયની પરિસ્થિતિ વગેરે જેવા પાસાઓને ધ્યાનમાં રાખીને કુલ ૩૪ પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરેલ છે. જ્યારે ત્રીજા વિભાગમાં ગૃહ વિજ્ઞાનના સંદર્ભમાં ગૃહ સંચાલનના વિવિધ પાસાઓ જેવા કે બજેટ, ઘરની વ્યવસ્થા, ઘરની રચના તથા આંતર જ્ઞાતિય કે આંતર ધર્મિય લગ્નોને કારણે ઉદ્ભવતા પ્રશ્નોના અનુકૂલને સમજવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. આ વિભાગમાં ૪૬ પ્રશ્નો મુકેલ છે. આમ મુલાકાત અનુસૂચિમાં કુલ ૮૦ પ્રશ્નો દ્વારા સમગ્ર અભ્યાસની માહિતી એકત્રીત કરેલ છે. મુલાકાત અનુસૂચિમાં કેટલાક બંધ પ્રકારના તો કેટલાક ખુલ્લા પ્રકારના પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વિશ્લેષણ અને અર્થઘટન :

એકત્રીત કરેલ માહિતિનું સરળ અંકશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ દ્વારા કોડિંગ કરી માહિતીનું વર્ગીકરણ કરી કોષ્ટકીકરણ કરવામાં આવ્યું છે અને તેના આધારે માહિતીનું વિશ્લેષણ અને અર્થઘટન કરી તારણો તારવવામાં આવ્યા છે.

૧.૮ સંશોધન અભ્યાસની મર્યાદા :

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ મુખ્યત્વે પ્રાથમિક વિગતો અને પસંદ કરેલા ગામો અને આંતર જ્ઞાતિય તથા આંતર ધર્મિય લગ્ન કરનાર યુવતિઓની અનુકૂલનની સમસ્યાઓ સાથે કરેલી મુલાકાતો દ્વારા પ્રાપ્ત વિગતો પર આધારિત છે. પ્રાથમિક વિગતોમાં ઘણી બધી ત્રુટીઓ હોય છે તેમ પસંદ કરાયેલ ગામોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી માહિતી સંપૂર્ણપણે સમગ્ર તાલુકા કે જિલ્લાને લાગુ પાડી ન શકાય. તેમાં અપવાદો સંભવ છે એ જ રીતે દ્વિતીયક વિગતોની પણ મર્યાદા હોય છે. જે પ્રસ્તુત અભ્યાસ કાર્યને પણ સ્પર્શે છે. સમય અને સાધનોની મર્યાદા પણ અભ્યાસ સાથે જોડાયેલી છે. આમ છતાં પ્રસ્તુત સંશોધન કાર્ય દ્વારા બંને જિલ્લાના આંતર જ્ઞાતિ તથા આંતર ધર્મિય લગ્નની સમસ્યાઓને જાણવાનો અને રજૂ કરવાનો નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે અને એ રીતે પ્રસ્તુત સંશોધન કાર્યને શાસ્ત્રીય બનાવવાનો ઉપક્રમ રહ્યો છે.

૧.૮ અભ્યાસના તારણો:

સંપૂર્ણ અભ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત પ્રતિપાદનો કે મુખ્ય તારણો નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલ છે.

૧. મોટાભાગની ગૃહિણીનો ધર્મ હિન્દુ ધર્મ છે તેમજ હિન્દુ ધર્મમાં જ યુવકની પસંદગી કરવામાં આવી છે.
૨. કુલ ઉતરદાતામાંથી આંતર ધર્મિય લગ્ન કરેલ ઉતરદાતાનું પ્રમાણ ઓછું છે, જ્યારે આંતર જ્ઞાતીય લગ્ન કરેલ ઉતરદાતા વધુ છે.
૩. ગૃહિણીનાં વ્યવસાયિક દરજ્જામાં ગૃહ ઉદ્યોગ, પ્રોફેશનલ વ્યવસાય ધરાવતા હતા.
૪. ગૃહ વ્યવસ્થા વિશે અનુભવથી તાલીમ મળેલી છે.
૫. લગ્નની પસંદગીમાં આવક અને શિક્ષણ અને સ્વભાગ ઉપર પસંદગી ઉતારી છે.
૬. જીવનસાથી પસંદગીમાં સહશિક્ષણ અને પડોશમાં રહેતી વ્યક્તિ ઉપરની પસંદગી જોવા મળી છે.

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

૭. ગૃહ વ્યવસ્થામાં આવરોધ રૂપ બનતા પરિબળોમાં રીવાજો અને આર્થિક પરિસ્થિતી બાધારૂપ બને છે.

૮. ૭૦% બહેનો મધ્યમવર્ગીની હોવાને કારણે આયોજન કરીને ગૃહ વ્યવસ્થા ચલાવે છે.

૯. લગ્નની પસંદગીમાં આવક અને શિક્ષણ અને સ્વભાવ ઉપર પસંદગી ઉતારી છે.

૧૦. લગ્ન પ્રસ્તાવ પ્રતિભાવોમાં હકારાત્મક તેમજ નકારાત્મક બંને જોવા મળ્યા.

૧૧. મોટાભાગના લગ્ન આંતરજાતિય જોવા મળ્યા છે.

૧૨. ૪૦% ગૃહિણીઓએ ગૃહવિજ્ઞાનનું અનોપચારિક શિક્ષણ મેળવ્યું છે.

૧.૧૦ ઉપસંહાર :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં આંતર જાતિય અને આંતર ધર્મિય લગ્ન કરનાર યુવતિઓની અનુકૂલનની સમસ્યાઓને તપાસવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. આ અભ્યાસમાં માહિતીદાતા તરીકે યુવતિઓની પસંદગી કરેલી છે. આ સંશોધન કેટલુંક વિશેષ અને આગવું મહત્વ ધરાવે છે. આના પરિણામે ભારતીય જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાને એક નવા સ્વરૂપે જોઈ શકાશે. યુવતિઓના અનુકૂલન અંગેના અભ્યાસોની એક નવી દિશા ખુલશે જેના પરિણામે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય તેવી કેટલીક બાબતો અભ્યાસમાં અંતે પ્રાપ્ત થયેલ છે.

સંદર્ભ સૂચિ

(1) D.N. Kakar : Women and Family Planning, Sterling Publishers Printed L.T.D.

(2) V.V. Prakasa Rao V. Nandini Rao : Marriage the Family and Women in India.

Samvid:

A Multi-disciplinary Multi-lingual Research Journal

(3) Das Hannah M. Stone, Abraham Stone, Pocket Books, "A Marriage Manual".

૮૯૯ શ્રી અભલા શ્રોફ, એમ.એ. (મુંબઈ), એમ.એ. (યુ.એસ.એ.) : 'ગૃહ વિજ્ઞાન' પ્રકાશક, જે. ભગત એન્ડ કું., મુંબઈ

૮૫૯ વિરેન્દ્ર પ્રકાશ શર્મા : 'ભારતીય સામાજિક વ્યવસ્થા' પંચશીલ પ્રકાશન, જયપુર.

૮૬૯ ડો. ભદ્ર ઉષાબેન ઘનશ્યામભાઈ : 'આધુનિક ભારતમાં સ્ત્રી જાગૃતિનો ઉગમ અને વિકાસ', ગુ.યુનિ. સમાજશાસ્ત્ર ભવન, (૬૬૮૫).

૮૭૯ ડો. મોહનભાઈ પંચાલ : 'લગ્ન જીવન પવિત્ર બંધન' - ત્રીજી આવૃત્તિ.

૮૮૯ સ્વ. ડો. હરીભાઈ જી. દેસાઈ, ડો. કૃષ્ણકાંત જી. દેસાઈ : 'સંશોધન પદ્ધતિઓ, અનડા બુક ડેપો, અમદાવાદ (૬૬૬x).

Samvid:

**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

LIST OF CONTRIBUTORS

Dr. Anupam R. Nagar

Principal, Gurukul Mahila Arts & Commerce College
Porbandar

પ્રો.ડૉ.શાંતિ કરશનભાઈ મોઢવાડિયા

હિન્દી વિભાગ અધ્યક્ષ

શ્રી ગુરુકુલ મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
પોરબંદર|

પ્રો.ડૉ.ઉષા મકવાના

ગુજરાતી વિભાગ

શ્રી ગુરુકુલ મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
પોરબંદર|

ડો શર્માસ્થા પટેલ

અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ

ગુરુકુળ મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ

એસો.પ્રોફેસર ડો. જયશ્રીબેન એન. બારોટ

અધ્યક્ષ, હોમ સાયન્સ વિભાગ

ગુરુકુળ મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ

મહિલા કોલેજ, પોરબંદર

Samvid:
**A Multi-disciplinary Multi-lingual
Research Journal**

GURUKUL MAHILA ARTS AND COMMERCE COLLEGE PORBANDAR

RajRatna Sheth Shri Nanjibhai Kalidas Mehta Arya Kanya Vidyalaya Trust managed Gurukul Mahila Arts and Commerce College is a Grant-in-Aid college affiliated to Saurashtra University, Rajkot and Bhakt Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh. This institute of higher education, which was established in 1966, is a non-profit establishment offering undergraduate courses in the faculties of Arts (B.A.), Commerce (B.Com. with Accounting & Computer-Science). It is located in Jubilee, Bokhira, Porbandar, in Gujarat & caters specifically to the students coming from the remote and rural sections of the society.

The Mission of the Institute is to achieve excellence in academic and co-curricular education. Its emphasis is on sound teaching & learning through value-based education. The college believes in national integration and has an open admission policy, encouraging enrollments of girls irrespective of income, class, caste, region, religion or creed. At present the college has strength of about 584 students coming from all the sections of the society.

